

Oorzakelijke factoren in de ontwikkeling van het Tocharische „genus neutrum”

door

LAMBERT ISEBAERT
Aspirant van het NFWO

1. Evenals hun Indo-Europese antecedenten bezitten de Tocharische naamwoorden de eigenschappen van geslacht, getal en (primaire) naamval, en wel zo dat beide laatstgenoemde steeds met elkaar verbonden zijn en de indeling in nominale buigingsklassen bepalen. In beginsel is de verhouding van het grammaticaal geslacht met de flexie willekeurig, zodat alleen de syntactische congruentie een ondubbelzinnige maatstaf biedt bij de genusbepaling.¹ Anderzijds is het genus niet a priori afleidbaar uit de woordbetekenis.

Het Tocharisch genusstelsel onderscheidt naast het mannelijk en het vrouwelijk geslacht, die overigens geen commentaar vergen, ook een zogenaamd „neutrum”: de „onzijdige” substantieven nemen in het enkelvoud mannelijke, in het meervoud vrouwelijke adnominalia tot zich. Op grond van deze verdeling heeft men de benaming „neutrum, neutraal”² willen vervangen door „heterogeen”³ of nog door „alternans”.⁴ In werkelijkheid zijn de gangbare termen, naargelang van het gezichtspunt, alle evenzeer te billijken. Het is waar dat de determinantia slechts een tweeledige genusuitdrukking kennen;⁵ toch vormt het onzijdig een naar de inhoud autonome categorie,⁶ waarvan de eigenheid zich hierin

1. Wel wijst C.-P. SCHMIDT, *Maskuline Genuskongruenz beim Plural der Substantiva Alternantia im Tocharischen* (Diss. Frankfurt/Main 1969) 17-29 terecht op een typisch neutrale flexie, gekenmerkt door meervoudsformantiën als A /-u/, /-ntul/, B /-ä/, /-uä/, /-nä/, /-nmä/, /-ntä/ (vgl. ook W. THOMAS, *Orbis* 26, 1977, 175). Doch kunnen deze morfemen ook bij persoonsnamen optreden, terwijl omgekeerd, met name in het A-dialect, sommige neutra worden voorzien van de „sterke” uitgangen -*ñ*, -*s* of -*i*, -*äs*.

2. E. SIEG-W. SIEGLING-W. SCHULZE, *Tocharische Grammatik* (Göttingen 1931) 33 § 58.

3. W. COUVREUR, *Hoofdzaken van de Tochaarse klank- en vormleer* (Leuven 1947) 30 § 48; juister ware „ambigeen”.

4. W. KRAUSE-W. THOMAS, *Tocharisches Elementarbuch, I. Grammatik* (Heidelberg 1960) 75 § 66.

5. Het aanwijzend voornaamwoord bezit de onzijdige vormen slechts in niet-attributieve functie, vgl. P. STUMPF, *Der Gebrauch der Demonstrativ-Pronomina im Tocharischen* (Wiesbaden 1971) 5-7.

6. Niemand toch betwist, bij wijze van voorbeeld, dat de Armenische buiging zeven naamvallen kent, hoewel geen enkel substantief veertien verschillende uit-

uit, dat het alleen inanimata kan karakteriseren: het neutrum is derhalve *inboudelijk* gemarkeerd tegenover het niet-neutrum, zoals ook het femininum tegenover het niet-femininum:⁷

$$\left\{ \begin{array}{l} +N \text{ „onbezield”} \\ -N \text{ „(on)bezield”} \end{array} \right\} \left\{ \begin{array}{l} +F \text{ „vrouwelijk-bezield”} \\ -F \text{ „(mannelijk, vrouwelijk)-bezield”} \end{array} \right\} .^8$$

– Daarenboven leert het diachronisch onderzoek dat de ambigene naamwoorden rechtlijnig uit de Indo-Europese neutra stammen.

2. Het hier geschetste stelsel vindt treffende parallellen in het Italiaans, het Albanees en, feit waarop reeds E. Fraenkel opmerkzaam maakte,⁹ het Daco-Roemeens. Om een gelukkige voorstelingswijze van R. Jakobson na te volgen¹⁰ onderscheiden wij in het genussysteem van laatstgenoemde taal twee reeksen privatieve opposities (enkelvoud: VROUWELIJK vs. NIET-VROUWELIJK; meervoud: MANNELIJK vs. NIET-MANNELIJK), die zich als volgt visualiseren:

	enk.	mv.
mannelijk genus	– F	+ M
onzijdig genus	– F	– M
vrouwelijk genus	+ F	– M.

gangen vertoont; het syncretisme der naamvallen in functie van het getal vindt men beschreven bij A. MEILLET, *Esquisse d'une grammaire comparée de l'arménien classique* (Wenen 1936²) 65-66. – Men zie ook E. DECAUX, *Mélanges linguistiques offerts à Emile Benveniste* (Parijs-Leuven 1975) 99-106, die de neutralisering van de casus- resp. genus-oppositie weergeeft met de termen *archicasus* en *archigenus*.

7. Vgl. A. *nkāt* „god” en „godin”, A. *māçkit* „prins” en „prinses” naast *nākteññā* „godin”, *māçkitāñc* „prinses” (E. SIEG-W. SIEGLING-W. SCHULZE, *Tocharische Grammatik* 28 § 48); beschouwingen over de privatieve oppositie van het type *tigre*: *tigresse* bij A. MARTINET, *La linguistique synchronique. Etudes et recherches* (Parijs 1968²) 188-189 en J. DUBOIS, *Grammaire structurale du français: nom et pronom* (Parijs 1965) 56-57.

8. Dit is de voor het Russisch aangenomen zienswijze van R. JAKOBSON, *Characteria Gvilelmo Mathesio ... oblata* (Praag 1932) 79 = *Selected Writings*, II. *Word and Language* (Den Haag-Parijs 1971) 9-10 en *Form und Sinn. Sprachwissenschaftliche Betrachtungen* (München 1974) 61.

9. *Indogermanische Forschungen* 50, 1932, 3. – Nadien vgl. o.m. A. GRAUR, *Limba Română* 3, 1954, 39-40; A. ROSETTI, *Proceedings of the Ninth International Congress of Linguists* [Cambridge, Mass. 1962] (Londen-Den Haag-Parijs 1964) 779 = *Linguistica* (Londen-Den Haag-Parijs 1965) 89-90, *Revue roumaine de linguistique* 13, 1968, 4-5 = *Etudes linguistiques* (Den Haag-Parijs 1973) 61, *Linguistique contemporaine. Hommage à Eric Buyssens* (Brussel 1970) 197-198 en *Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire orientales et slaves* 18, 1966-67, 331-332; G. WIENOLD, *Genus und Semantik* (Meisenheim/Glan 1967) 169-171; R. WINDISCH, *Genusprobleme im Romanischen. Das Neutrum im Rumänischen* (Tübingen 1973) 19-20.

10. *Cercetări de Lingvistică* 3 (suppl.) [Mélanges linguistiques offerts à E. Petrovici], 1958, 237-238.

Uit deze figuur, geldig ook voor het Tocharisch, blijkt zeer duidelijk dat een vrouwelijk resp. mannelijk substantief voldoende door enkelvoudige resp. meervoudige congruentie kan vereenzelvigd worden. Een onzijdig naamwoord daarentegen is slechts dan met zekerheid als dusdanig te herkennen, wanneer het in beide getallen een determinans naast zich heeft;¹¹ het neutrale genus is, op het vlak van de *uitdrukking*, tweemaal ongemarkeerd: „Im Singular der Adjektivflexion gibt es ein markiertes Femininum, dem ein nicht-Femininum gegenübersteht, im Plural dagegen steht ein eindeutig nur als nicht-maskulin charakterisiertes Paradigma einem maskulinem gegenüber”.¹²

3. Door A. J. Van Windekens¹³ werd, bij wijze van hypothese, de congruentieregel van het genus alternans in causaal verband gebracht met de Indo-Europese vrouwelijke collectiva van het type Lat. *familia* t.o.v. *famulus*. Anderzijds nodigt het strikte isomorfisme tussen het Tocharische en het Romaanse genussysteem ertoe uit te onderzoeken of niet beiderzijds dezelfde oorzakelijke factoren werkzaam zijn geweest.

De betreurde J. Kurylowicz interpreteerde de verhouding Ital. (*un*) *filo bianco* : mv. *fila bianche* als een „morfologische hyperkarakterisering”,¹⁴ d.w.z. als een omzetting van de verhouding *A* (*bianco*) : *B* (**bianca*) in *A* (*bianco*) : *C* (*bianche*) naar *B* (*bianca*) : *C* (*bianche*) : „if within a given category basic forms of the type *A* undergo a morphological transformation into *B*, and basic forms of the type *B* are transformed into *C*, then *A* > *C* (i.e. *A* > *B* > *C*) may also be expected”.¹⁵ Uit de figuur :

$$\begin{array}{l} A \text{ enk.} : B \text{ mv.} \\ B \text{ enk.} : C \text{ mv.} \end{array} \quad \rightarrow \quad \begin{array}{l} A \text{ enk.} : (B \text{ mv.}) C \text{ mv.} \\ B \text{ enk.} : C \text{ mv.} \end{array}$$

moet blijken dat *bianche* ten overstaan van *bianco* een dubbel meervoud is. C.-P. Schmidt nam dit verklaringsprincipe voor het Tocharisch over : door het samenvallen van de neutrale meervoudsuitgang Gtoch. **-â* met de vrouwelijke enkelvoudsuitgang Gtoch. **-â* zou in (B) **orotstsâ pwārâ* „(de) grote vuren” de uitdrukking

11. Vgl. W. KRAUSE, *Tocharisch* (Leiden 1971²) 15.

12. J. MARGGRAF, *Flexion und Wortbildung, Akten der 5. Fachtagung der indogermanischen Gesellschaft* [Regensburg 1973] (Wiesbaden 1975) 200.

13. *Le tokharien confronté avec les autres langues indo-européennes*, II/1. *La morphologie nominale* (Leuven 1979) 167-168 § 316. – Voor het Indo-Europese collectivum, zie I. SCHÖN, *Neutrum und Kollektivum* (Innsbruck 1971) 19-39.

14. *The Inflectional Categories of Indo-European* (Heidelberg 1964) 212.

15. T.a.p. 44, met verklaring van de wortelablaut (voltrap) *TeRH* : (nultrap) *TRH* als een „double zero-grade” tegenover (voltrap) *TeRH* : (nultrap) *Trā* en (voltrap) *TR* : (nultrap) *TRH*.

plur. n. **orotstsā* als sg. fem. zijn opgevat en dientengevolge omgeschapen tot het overeenkomstige plur. fem. **orotstsānā*.¹⁶

De toepassing van de hyperkarakteriseringstheorie op het Tocharisch ziet over het hoofd dat de „vrouwelijke” meervoudsuitdrukkingen van de determinantia uit diachronisch oogpunt onzijdig zijn: evidentierwijze is het plurale in B /-ānā/ niet in fem. sg. /-ā/ + /-nā/ te ontleden, daar het om een van huize uit neutraal **-ōn-ā/H* gaat, met typische overgang van de thematische naar de consonantische **-en*-stamklasse; evenzo heeft men van de **-ro*-adjectieven sg. fem. **-r-yā/H*: plur. n. **-r-ōn-ā/H*, van de **-nt*-formaties sg. fem. **-nt-yā/H*: plur. n. **-nt-ā/H*, enz.

4. Door het afslijten van de auslout in de oostelijke Romania verliezen de determinantia van het type *-us*, *-a*, *-um* de drieledige genusuitdrukking van het enkelvoud: tegenover het vrouwelijk op *-a* stelt zich voortaan een mannelijk-onzijdig op *-u*. Insgelijks dient de mannelijke genuscongruentie van de Tocharische neutra in het enkelvoud verklaard uit de klankwettige vermindering van het wordeinde: vanaf het begin der overlevering heeft men gelijkelijk B *kartse* „bonus; bonum”; A *pärkär*, B *pärkare* „longus; longum” < IE m. **-os* en n. **-om* tegenover B *kartsa* „bona”; A *pärkri*, B *pärkarya* „longa” < f. **-yā/H*.¹⁷ Op grondslag van de thematische formaties voeren alle adnominale stamtypes de versmelting van het onzijdig en het mannelijk enkelvoud door, zodat, bij wijze van voorbeeld, „hoc flumen” wordt weergegeven door B *se cake* en niet ***te cake* (IE **tod tegos*).

5. Thans treedt de finaliteit in de Tocharische genusontwikkeling duidelijk naar voor, gericht op het behoud van het neutrum als nominale categorie: wil het onzijdig niet volledig door het mannelijk worden opgeslorpt, dan behoren de determinantia in het meervoud verschillende uitgangen te behouden voor beide genera; eenzelfde teleologische opvatting (m.b.t. het Roemeense ambigenum) wordt gehuldigd door O. Nandris, die spreekt over een „tendance à sauvegarder une classe nominale distincte du masculin et du féminin”.¹⁸ – Een drieledig schema in het meervoud (M : F : N) is tegenover de privatieve oppositie in het enkelvoud (–F : +F) duidelijk redundant, vermits twee reeksen van twee onderscheiden uitgangen volstaan om de generische drieledigheid

16. *Maskuline Genuskongruenz* ... 29-30.

17. Voor de behandeling van het Tocharische wordeinde, zie A. J. VAN WINDEKENS, *Le tokharien confronté avec les autres langues indo-européennes*, I. *La phonétique et le vocabulaire* (Leuven 1976) 126-135 §§ 391-440; vgl. ook G. S. LANE, *Bulletin de la Société de linguistique de Paris* 71, 1976, 133-164.

18. *Revue de linguistique romane* 25, 1961, 53.

te waarborgen : a priori nu kan de tweeledigheid +M : -M in het meervoud op twee wijzen bekomen worden, hetzij door syncretisme mannelijk-vrouwelijk, hetzij door syncretisme onzijdig-vrouwelijk.

6.1. Het eerste van beide alternatieven wordt door het Tocharisch te baat genomen. Zoals reeds vastgesteld is de term „vrouwelijk” i.v.m. de meervoudige genuscongruentie der substantiva alternantia slechts in beschrijvend opzicht te verdedigen (§ 3) ; syntagmen als B *krenta ñemna* „bona nomina” vormen de ongeschonden voortzetting van Indo-Europese neutra. Rijst dan de vraag waarom authentieke feminina bepaald kunnen worden door in oorsprong neutrale adnominalia, zo in A *krant lāntsañ* „bonae reginae”.

Men herinnere zich hieromtrent de flexie der Indo-Europese consonantstammen, waar de uitgang plur.n. **-ā/H* staat tegenover plur. m.-f. **-es* ; door de expansie der **-oi-* en **-en-* stammen in het meervoud van de thematische adjectieven in het Tocharisch (vgl. A *tāpre*, B *tāpreñ* van A *tpār*, B *tapre* „altus”, waar de formantiën **-oy-es* resp. **-ē/on-es* oorspronkelijk zonder onderscheid voor het mannelijk en het vrouwelijk moesten gelden)¹⁹ en dienvolgende door de veralgemeende opheffing van het meervoud-contrast MANNELIJK : VROUWELIJK ontstaat een nieuwe oppositie -N : +N, die als complement op het syncretisme mannelijk-onzijdig van het enkelvoud omgebouwd wordt tot +M : -M.

Het nieuwe congruentieschema :

enk.	+F : -F
mv.	-M : +M

veroorzaakt een nauwe binding van +F (enk.) met -M (mv.), zodat voortaan de uitgang Gtoch. **-â* (**-ntâ*, **-nâ*, enz.) als typisch vrouwelijk gaat gelden ; deze binding verklaart niet alleen hoe de in oorsprong onzijdige adnominalia vrouwelijke naamwoorden kunnen bepalen, maar geeft bovendien aanleiding tot de wederzijdse beïnvloeding van vrouwelijke adjectief- en substantievormen in het meervoud.

Een sterke invloed van de zelfstandige op de bijvoeglijke naamwoorden valt waar te nemen in het A-dialect, waar de substantivale uitgangen plur. nom. f. *-āñ* (obl. *-ās*) toegewezen worden aan de adjectiefklassen op *-ši*, *-en*, *-m*. In het B-dialect is het *o*-vocalisme in plur. f. */-onā/* der adjectieven op *-lye/-lle*, *-re* en *-tte* analogisch tegenover de vrouwelijke substantieven op *-o* (IE **-ō, *-ōn*) ; om-

19. W. WINTER, *Language. Journal of the Linguistic Society of America* 38, 1962, 130 met aanm. 54.

gekeerd wordt de adjectivale uitgang /-nā/ dermate als vrouwelijk bevonden, dat hij gaandeweg het formans -ñ der gemoveerde feminina gaat vervangen.²⁰

6.2. In tegenstelling tot het Tocharisch beschikt het oostelijk laat-Latijn voor het meervoud der neutra over een in wezen vrouwelijke genuscongruentie: hier wordt, bij wijze van voorbeeld, de uitgang plur. nom.-acc. n. -a der thematische determinantia vervangen door -ae (-e) en ontwikkelt zich derhalve tot de -M term. De substitutie van -a door -ae (-e) kan men, afgezien van Kurylowicz' hyperkarakteriseringstheorie (§ 3), met I. Pătrut toeschrijven aan de invloed der demonstrativa „fréquentement employés, qui avaient la même forme au pluriel nominatif féminin et neutre”;²¹ tevoren reeds had E. Bourciez voorgehouden dat het type *illae (grossa) membra in Italië evolueerde tot *illae (grossae) membra (Ital. *le uova, le labbra, le braccia*), in Dacië zelfs tot *membrae illae (Roem. *membrele*), met invloed van de determinans- op de substantiefflexie.²²

7. Beschouwt men, in termen van causaliteit, de genusontwikkeling van de hier behandelde talen, zo vallen te onderscheiden: a) éénzelfde werkingsoorzaak (tò hóthen: § 4), met name het veralgemeende enkelvoud-syncretisme van de mannelijke en onzijdige determinantia; b) éénzelfde doelloorzaak (tò hoû héneka: § 5), met name de instandhouding van de generische driedigtheid, en wel op de meest economische wijze; c) twee uiteenlopende mogelijkhedenvoorwaarden (tò hoû ouk áneu: § 6), met name het veralgemeende meervoud-syncretisme van de mannelijke en vrouwelijke determinantia ener-, van de vrouwelijke en onzijdige determinantia anderzijds.

Blijkt aldus hoe het Tocharisch, in tegenstelling tot vele zuster-talen van dezelfde ontwikkelingsgraad, het Indo-Europese neutrum rechtstreeks en ononderbroken voortzet (onder de gedaante van het genus alternans), dan is deze continuïteit slechts verklaarbaar door een ongemeen sterke tendens tot inhoudelijke genusmotivering. In principe had zulks moeten leiden tot de opposities ONBEZIELD: BEZIELD resp. MANNELIJK: VROUWELIJK, gegrondvest

20. Aldus bijv. *lantsona* „reginae; reginas”. — Enigszins anders te beoordelen is B plur. *çnona* „uxores” tegenover Got. *qinons*, vermits het morfeem /-ā/ mede kan betrokken zijn uit de flexie der verwantschapsnamen (B *pācera* „patres”, enz., met collectivumformans: vgl. reeds H. PEDERSEN, *Tocharisch vom Gesichtspunkt der indoeuropäischen Sprachvergleichung* [Kopenhagen 1941] 63 § 28 aanm.).

21. *Mélanges linguistiques publiés à l'occasion du VIIIe Congrès international des Linguistes* (Boekarest 1957) 300 = *Cercetări de Lingvistică* 1, 1956, 38-39.

22. *Éléments de linguistique romane* (Parijs 1946⁴) 234-235.

op het natuurlijk geslacht. De motiveringstendens werd echter tegengegaan door de behoudende werking van de taaltraditie;²³ zaaknamen, die als vrouwelijk of mannelijk uit het Indo-Europees waren overgeleverd, behielden in de regel hun grammaticaal geslacht, zodat de Tocharische neutrumklasse alleen restrictief gemotiveerd is (§ 1); bij de opname der leenwoorden echter, die weinig of niet aan het taalkundig conservatisme onderhevig zijn, kon de tendens tot transparantie nagenoeg ongestoord van kracht zijn. Het morfologisch onderzoek van de Indo-Iraanse bestanddelen in de Tocharische woordenschat leert dan ook dat de ontleningen het mannelijk resp. vrouwelijk geslacht aannemen, wanneer zij mannelijke resp. vrouwelijke wezens aanduiden (*genus personale*), daarentegen het onzijdig geslacht, wanneer zij zaaknamen aanduiden (*genus objectivum*); deze regel wordt slechts door uiterst weinig uitzonderingen doorkruist.

23. L. HJELMSLEV, *Travaux de l'Institut de linguistique* 1, 1956, 164 = *Essais linguistiques* [I] (Parijs 1971²) 228.